

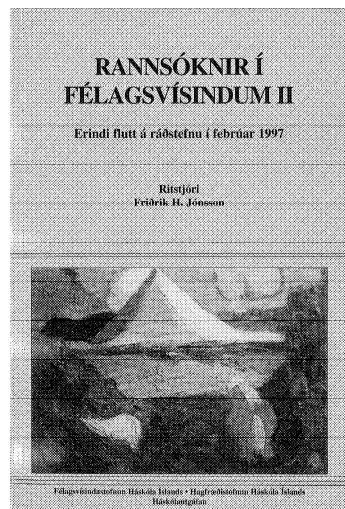
RANNSÓKNIR Í FÉLAGSVÍSINDUM

II

Erindi flutt á ráðstefnu í febrúar 1997

Ritstjóri

Friðrik H. Jónsson

Félagsvíśindastofnun Háskóla Íslands
Hagfræðistofnun Háskóla Íslands
Háskólaútgáfan
1998

© 1998 Höfundar

ISBN: 9979-54-349-3

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti, svo sem með ljósritun, ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta til eða í heild, nema að fengnu skriflegu leyfi höfunda eða útgefenda. Brot varða lög um höfundarrétt.

Framan á kápu er myndin Úr Borgarfirði eftir Ágúst F. Petersen.
Myndin er í einkaeign.

Umbrot: Lára Sturludóttir

Prentumsjón: Steindórsprent-Gutenberg ehf.

„LANDSPRÓFIÐ ER BANAFLEYGUR ÍSLENSKRAR MENNINGAR“

Jón Torfí Jónasson, prófessor

Detlef K. Müller segir í greiningu sinni á þróun þýska skólakerfisins á 19. og 20. öld:

Það ber að varast að ofmeta mikilvægi afskipta ríkisins. Aðgerðir ríkisvaldsins voru nauðsynlegar til þess að stofnanir gætu þróast: það lagði línumnar og hafði hönd í bagga með þróun kerfisins. En það ákvarðaði ekki þá þróun.¹

Vitanlega ber að varast allt ofmat, meðal annars á því hve miklu ríkið hefur ráðið um þá stefnu sem skólamál hafa tekið. En nú er það svo, ekki síst í litlu þjóðfélagi eins og því íslenska, að einungis hið sameiginlega stjórnvald hefur bolmagn til þess að móta og byggja upp þann hluta velferðarkerfisins sem helgast af langtíma hagsmunum, þar með talið skólakerfið. Þegar íslenska skólasagan er lesin þá blasir við að skólakerfið er þróað af forsjálum hugsjónamönnum og frumkvöðlum, meðal annars stjórnmálamönnum, sem beittu sér fyrir setningu laga um uppbyggingu þess og hafa, að því er virðist, stundum haft mikil áhrif á skipulag þess. Þeir sem hafa kynnt sér íslenska skólasögu skilja þessi þáttaskil, til dæmis þau sem mörkuð voru með fræðslulögnum 1907,

---

1 At the same time, the consequences of state intervention must not be overestimated. The actions of states made the institutionalisation of the modern educational system possible: they established frameworks and they increasingly ordered and controlled the process of educational development. But they did not determine that process. (Bls. 16–17). Müller, D. K.: (1987). The process of systematisation: the case of German secondary education. In D. K. Müller, F. Ringer og B. Simon (Ritstj.) *The Rise of the Modern Educational System. Structural Change and Social Reproduction 1870–1920*. Cambridge: Cambridge University Press.

með stofnun Háskólangs 1911, með lögum um héraðs- og gagnfræðaskóla 1929–1930, með fræðslulögunum 1946, grunnskólalögunum 1974 eða framhaldsskólalögunum 1988, svo dæmi séu tekin.

Líklega hefur enginn verið sannfærðari um mikilvægan þátt stjórmálamanna og alþingis en Jónas Jónsson frá Hriflu, sem er einna fremstur í flokki þeirra sem sinnt hafa menntamálum af hreinni hugsjón og eldmóði á þessari öld, bæði sem kennari og skólastjóri og forystumaður í íslenskum stjórnsmálum. Jónas átti sér alla tíð þá háleitu hugsjón að hlúa að uppeldi og menntun íslenskrar æsku. Fram undir fertugt helgaði hann sig þessu málefni og alla tíð síðan voru menntamál honum ofarlega í huga. Á meðan hann var ráðherra sem fór meðal annars með menntamál á árunum 1927–1932 voru sett fjölmörg lög um skólamál, meðal annars um héraðsskóla og gagnfræðaskóla, Menntaskólanum á Akureyri og um fræðslustjórn. Hann tók virkan þátt í umræðu um fræðslulögin sem sett voru 1946 og gat víst seint sætt sig við það sem þar var lögfest. Í röð útvarpserinda sem hann flutti árið 1955 reynir hann

að leiða rök að því að Íslendingar hafi fundið upp og mótað mjög fullkomið uppeldisskipulag: heimilið með framleiðslustörfum, þar sem saman vinna börn og fullorðnir. Síðan bætist við andleg vinna, bókmenntir og skáldskapur. Skólakerfið frá 1946 kom eins og skriða úr háu fjalli yfir hið þjóðlega uppeldi og sleit í sundur heimilin, framleiðslustörfin og bóklega iðju. – Landsprófið er banafleygur íslenskrar menningar.²

Það er augljóst að Jónasi var mikið niðri fyrir eins og oft endranær og það er athyglisvert hve sannfærður hann er um að lagasetningin frá 1946 hafi skipt sköpum og þá einkum landsprófið. Það kemur að vísu varla á óvart að stjórnsmálaður sem unnið hafði að setningu laga á þingi í meira en aldarfjórðung og hafði sjálfur haft forystu um setningu fjölmargra lagabálka, ekki síst um skólamál, hafi verið sannfærður um áhrif Alþingis í þessu efni.

En gæti það verið, eins og Müller heldur fram um þýska skólakerfið, að lagasetning hafi að öðru jöfnu ekki skipt sköpum í mótu skólastarfs á Íslandi, þótt ekki verði efast um að hún hafi átt mikilvægan þátt í

---

2 Jónas Jónsson (1955). *Komandi ár*. II. bindi. Akureyri: Nýir vegir, bls. 109.

eðlilegri framþróun þess? Þegar grannt er skoðað sýnist þróun skóla-kerfisins vera bæði samfellið og stöðug, þegar litið er til langs tíma, þótt oft virðist hún einmitt taka kipp í kjölfar sérstakra aðgerða stjórnvalda. Hér hyggst ég kanna þetta mál með því að athuga eitt afmarkað dæmi sem einmitt tengist þeirri ógn sem Jónas taldi menntakerfinu standa af landsprófinu.

Landspróf miðskóla sem innleitt var með fræðslulögunum 1946 er ein umtalaðasta aðgerð í þróun íslenska skólakerfisins, þótt þeir sem yngri eru þekki auðvitað betur umræðuna um grunnskóலögin frá 1974 og lögin um framhaldsskóla sem sett voru 1988. Um lagasetninguna 1946 var nokkuð deilt en þó var nokkuð góð samstaða um landsprófið sjálft, því flestum fannst að fyrir því væru bæði réttlætis- og hagkvæmnirök. En Jónas Jónsson frá Hriflu var gallharður á móti því. Rök hans fyrir slæmum áhrifum landsprófsins voru að minnsta kosti tvíþætt. Í fyrsta lagi taldi hann utanbókarstaglið sem honum fannst einkenna verklagið vera lítt menntandi, jafnvel forheimskandi. Í öðru lagi taldi hann kerfið draga ungt fólk frá sveitunum og atvinnulífinu inn í lærðómskerfi embættismanna. Jónas segir:

Nú er skemmt af því að segja, að í hinu langa skyldunámi gagnfræðaskólanna myndaðist óvaent tækifæri til að koma á framfæri við æskumenn hugsjóninni um að búa alla unglings í gagnfræðaskólum undir kapphlauup um prófessoranám.³

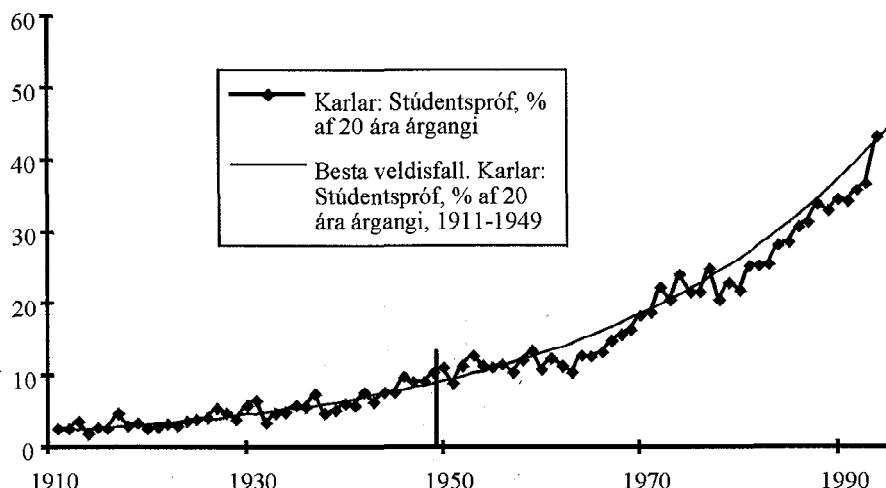
Jónas virðist hafa verið sannfærður um að menntaskólanir sygu til sín ungt fólk og landsprófslögin hafi aldeilis ýtt undir þetta. Miklu fleiri sæki menntaskólana en áður, stúdentum fjölgi og fleiri leggi stund á háskólanám. Ég ætla nú að bregða ljósi nærrí fimmtíu ára á þessa skoðun Jónasar, sem honum hefur ugglauast fundist vera hrakspá um þróun íslenska skólakerfisins. Til þessa ætla ég að nota mjög grófan en einfaldan mælikvarða. Athugun míni beinist að þeirri breytingu sem verður á fjölda útskrifaðra stúdenta í kjölfar landsprófsins. Ég athuga fyrst fjölgun stúdenta fram undir 1950 og síðan hvort það verður greinanleg breyting á þessari fjölgun eftir að farið var að halda landsprófið. Auðvitað þarf að kanna fleiri þætti til þess að fá fyllri mynd. Jónas bendir til dæmis á þann fjölda nemenda sem reynir við prófið en nær

3 Jónas Jónsson (1955). *Komandi ár*. II. bindi. Akureyri: Nýir vegir, bls. 127.

ekki framhaldseinkunn og ekki síður þann fjölda sem hefur nám í menntaskólum og dettur út þegar á fyrsta ári:

Gat í veturn [skólaárið 1953–1954] að líta í menntaskólanum í Reykjavík sorglegt dæmi um þetta ráðlag. Þar munu hafa verið um hundrað og fimmtíu nemendur nýkomnir frá landsþrófi vorið 1953. Við miðsvetrarpróf fyrir jólin voru nálega sextíu af þessum nemendahópi fallnir og þrjátíu með þriðju einkunn. Þá var eftir lítill hluti nemendanna sem virðist hafa átt sæmilega auðvelt með námið.⁴

Í fyrri athugun minni á fjölgun stúdenta⁵ leiddi ég annars vegar rök að því að henni væri best lýst með veldisvexti og hins vegar að veldisfallið fyrir pilta væri annað en fyrir stúlkur. Auk þess kom fram að gögn um pilta frá fyrri hluta aldarinnar væru mun haldbetri en gögn um stúlkur. Þess vegna verður að mestu stuðst við gögn um pilta í því sem rætt verður hér á eftir.

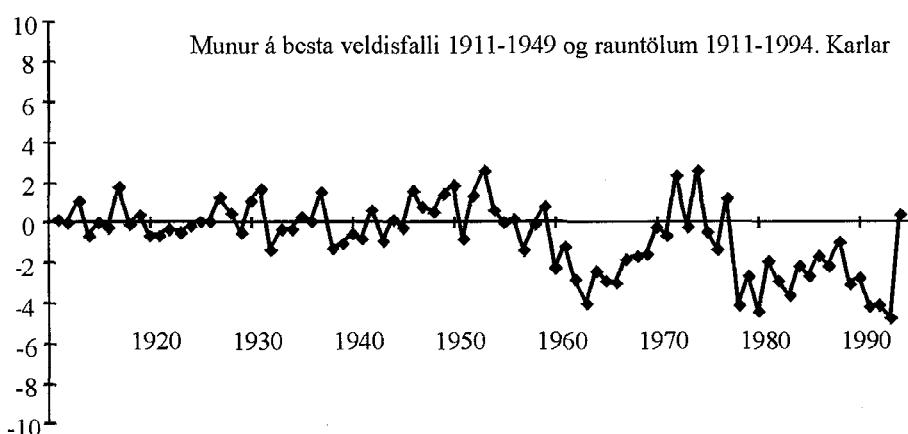

Mynd 1. Fjöldi pilta sem lýkur stúdentsprófi árin 1911–1994 sýndur sem hlutfall af árgangi tvítugra pilta. Auk þess er sýnt veldisfall sem byggt er á fjöldatölum frá árunum 1911–1949.

4 Jónas Jónasson (1955). *Komandi ár*. II. bindi. Akureyri: Nýir vegir, bls. 127.

5 Jón Torfi Jónasson (1997). Students passing the Icelandic University entrance examination (UEE) 1911–94. *European Journal of Education*, 32, 209–220.

Punktalínan á mynd 1 sýnir fjölda pilta sem lýkur stúdentsprófi sem hlutfall af árgangi tvítugra. Bogadregna línan sýnir aftur á móti það veldisfall sem best lýsir þessu hlutfalli ef aðcins er byggt á gögnum frá árunum 1911–1949. Fyrstu landsprófin voru haldin samkvæmt nýju lögunum vorið 1947, en voru líka haldin samkvæmt sérstakri reglugerð strax vorið 1946. Þeir sem luku þessu prófi gátu þá hafið nám í menntaskóla haustið 1946 og lokið stúdentsprófi vorið 1950. Það er því varla hægt að halda því fram að landsprófslögin hafi haft raunveruleg áhrif á fjölda útskrifaðra stúdenta fyrr. Gögn frá árunum 1911 til 1949 sýna því þróun mála fyrir gildistöku landsprófsins. Það sést nokkuð glöggt á mynd 1 að fjölgun stúdenta þegar til lengri tíma er litið heldur áfram svipað því sem gögnin frá 1911–1949 spá fyrir um.

Mynd 2. Munur á línumnum tveimur sem sýndar eru á mynd 1. Punktar eru fyrir neðan ásinn ef rauntölurnar eru lægri en „spái“ gerir ráð fyrir.

Mynd 2 sýnir þetta ennþá skýrar. Þar er sýndur mismunur raunverulegra talna fyrir hvert ár frá 1911–1994 og veldisfallsins sem byggir aðeins á gögnum fyrnefndu frá 1911–1949. Það er tvennt sem er athyglisvert á þessum myndum í ljósi þess sem sagt hefur verið. Í fyrsta lagi verða engin skil í fjölgun stúdenta kringum 1950. Þó er eins og að upp úr 1960 fjöldi þeim aðeins minna en spái segir fyrir um en aðeins um hríð. Það er því ekkert sem bendir til þess að landsprófið hafi haft nein áhrif á fjölda stúdenta, að minnsta kosti ekki pilta, sem hafa

ugglaust verið sað hópur sem Jónas hafði helst í huga þar sem þeir voru drýgstur hluti stúdenta. Annað sem hlýtur að vekja athygli er að árið 1994 hafði enn ekki orðið nein breyting á þessari fjölgun miðað við „spána“ sem byggir á gögnunum frá 1911–1949. Miðað við þetta gerðist raunar ekki annað 1946 en að lögum er breytt svo sú þróun sem átt hafði sér stað undanfarna áratugi gæti haldið áfram nokkurn veginn ótrufluð fram á 21. öld.

Í ljósi þessara gagna hafði Jónas ekki ástæðu til þess að óttast áhrif landsprófsákvæðis laganna frá 1946. Landsprófið varð samkvæmt ofangreindum mælikvarða ekki banafleygur íslenskrar menningar, til allrar hamingju, þótt það hafi eflaust sína galla. Líklega var tilvist þess ein forsenda þess að fyrri þróun gæti haldið áfram á sömu braut og fyrr. En það hefur vafalaust verið rómantísk sannfæring lagasmiðsins, sem mælti fyrir mörgum merkum lögum um skólamál einkum á árunum 1928–1930, að lög frá Alþingi um skólastarf mótuðu framtíðina.

Niðurstæða mín er sú að löggjafinn hafi í reynd verið að laga kerfið að þróun sem ákvarðaðist af sífellt vaxandi sökn fólks í nám. Þar sem kerfið leyfði eiginlega ekki fjölgunina eins og það var skipulagt var nauðsynlegt að breyta því. Umfjöllunin um þetta efni hér byggir að vísu á einum afmörkuðum þætti málsins, en hún kemur í stórum dráttum heim og saman við niðurstöðu Müllers (1987) sem vitnað var til í upphafi. Af niðurstöðu minni verður þó frekar að álykta að hið formlega kerfi hafi lagað sig að þróuninni en að það hafi stýrt henni. Engum getum hefur verið leitt að því hér hvað það er sem ræður vexti skólakerfisins. Pessi athugun kallar því á frekari rannsókn, meðal annars á þeim kröftum sem ráða þróun íslenska skólakerfisins, og einnig á því að hvaða marki sömu lögmál ráða ferðinni hér á landi og í skólakerfum miklu stærri þjóðfélaga.